

B. ÜKSIKMUISTENDID

1. KIVID

KIVIVISKAMINE

VÖIDUVISKAMINE TÖLLU JA VANAPAGANA VAHEL

1.

[Võiduviskamine]

Töll ja Vanapagan visanud Kassaris võidu kive. Vanapagana kivi kukkunud Öunangu mäele, kuid Tõllu kivi langenud Pühalepa kiriku juurde maha.

ERA II 229, 353 (9) < Pühalepa, Suuremõisa v. — J. Palm (1939).

KIVID VANAPAGANA (~ TÖLLU) PIHTA

2.

[Kivid Vanapagana pihta]

A.

(Töll viskab kiviga Vanapaganale järele. Kivi kutsutakse Raka kiviks, sest langes Raka metsa.)

ERA II 230, 623/5 (6) < Kihelkonna khk. ja v., Pidula as. — V. Riis < Tiina Malk, 68 a. (1939).

Vt. muist. 116 C; Allikate tekkimine, muist. 115 I; Võitlus Vanapagana vastu, muist. 161—166.

B.

(Suur Töll viskab üle väina Vanapaganat liiva ja kruusaga.)

ERA II 227, 469/73 (3) < Hanila, Massu v., Ullaste k. — A. Kelder < Ann Puusepp, 75 a. (1939).

Vt. Mägede tekkimine, muist. 101 A.

3.

[Vanapagana kivid Tõllu pihta]

(Vanapagan loobib Suurt Tõllu kividega.)

RKM II 74, 168/9 (3) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n. — R. Põldmäe < Marie Malk, 59 a. (1958).

Vt. muist. 116 I; ka: Maapinnavormid, muist. 100, 108; Tõllu kodu, muist. 150. Vrd. Vanapagana kivid Leigri pihta, Leiger, muist. 1.

Vanapagana viskekivi Mätasselja külas. J. Miku foto 1959.

4.

[Kivid Tõllu pihta]

Hiiu loobib kividega Tõllu Pühasse, kivid Püha kirikust 7 versta eemal. TRÜ geoloogia kateeder. SRA.

5.

[Vanapagan tahab tappa Suurt Tõllu]

Aruhein soovitas meil matkata Mätasselja külla, kus me põldudelt võivad leida suure kivi, millest tema teadvat ainult seda, et kivi Vanapagana käest kukelaulu ajal maha kukkunud, kui too tahtnud tappa minna Suurt Tõllu.

EKRK I 16, 232 (23) < Kingissepa raj., Kärla k/n., Mätasselja k. — V. Ahas ja K. Mölder (1957).

Vt. Võitlus Vanapagana vastu, muist. 161—166; Mätasselja kivi kohta ka muist. 51; Vanapagana kivid Tõllu pihta, muist. 100; Kivid Leigri pihta, Leiger, muist. 1.

KIVID KIRIKUTE PIHTA

6.

[Kivi Käina kiriku pihta]

A.

Hio rahva juttud vannast aiast

Hio rahva juttud vannast aiast kulutavad kahhest vennast, kes vägga sured ja rammukad mehhed on olnud. Vannem vend Tõllus elland Saremaal ommas moisas, mis Tõllusse moisaks nimmetud. Saremaal on praego veel Tõllusse mois.

Kui Tõllus kulis, et Hiomaal Käina kirrikud ehhitati, selle ülle on ta meel pahhaks saand, võtnud sure kivvi ja tahtnud sega Saremaalt Käina

kirriko torni mahha vissata, agga se kivvi ei olle ullatand nikaugelle ja kukkunud Hioma liggidal merrese. Se kivvi on veel seäl, ja nimmetakse Tölluse kivviks.

Kui södda on olnud ja vaendlassed kuulnud, et Töllus ka vaendlasse vasto tulnud, siis on nad põggenenud. Töllus viskand tõllarattaga nende järrel, rattas jooksnud ühheksa versta maad; Sörve säres läind ta katki. Se ratta vits peab präego veel Saremaal ollema.

Norem vend Leiger on Hiomaal elland Surru kabbeli liggidal; seäl on temmast monned mällestusse kohhad: Leigri perred ja veel muud paigad, kedda ma ennam ei mälleta.

Kui need vennad käinud teine-teist vaatmas, siis on neil vie-süllane pal'k keppiks kääs olnud ja pool vati õllut taskus; seddavisil käinud merrest läbbi, vessi ei olle korgemale ullatand, kui kotse mütti.

Kui Töllus leent keetnud, siis panud ta padda tullele, ja issi läinud Hiomaalt kapstaid toma. Kui padda keend, on ta taggasi olnud.

Kui Töllus hakkand surrema, on ta ütelnud:

«Matke mind mo rohhoaeda, ja kui teil hädda ehk södda peäle tulleb ja teie isse ei voi endid aidata, hüüdke mind mo haua jures, siis tullen ma teid aitma!»

Pärrast Töllusse surma kuulnud lapsed vannematte käest sedda ja läinud Töllusse haua jure, hüüdud: «Töllus, Töllus, touse ülles, södda Sörve säres!»

Ta on omma pea tõstnud ja näind, et laste assi olnud, se on tedda pahhandand ja polle tootanud ennam aitma tulla.

EKU F 232i 1, 1/3 < Hiiumaa — Ellerberg = H. Neus, Töllus und Leiger. Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands. Bd. I, Heft 1. Reval 1868, lk. 111—112.

Vt. ka: Tõllu kodu Tõllustes, muist. 148; Kivi Käina kiriku pihta, muist. 7, 8, 150, 159 D, Leiger, muist. 2, 11, 16. Rattajälje kohta muist. 111, 112, 172 A; Vete sügavused, muist. 139; Kapsaste toomine Hiiumaalt, muist. 158, 159; Tõllu surm, muist. 174; Tõllu äratamine, muist. 185, 186.

B.

Hiiu Emastes jutustati mulle a. 1894: Tõll viskas Saaremaalt kiviga Keina kiriku peäle, sellepärast et ta Leigeriga riidu oli läinud; üks kivi kukkus merde Orjaku mõisa juurde (4 versta kirikust Saaremaa poole), teine lendas $1\frac{1}{2}$ versta kirikust kaugemale Ristivälja ja Moka küla vahele.

E 59458/9 (18) < Emmaste — O. Kallas (1921).

C.

Põhjatauk

Kolga küla Karu talu karjamaal, mis Kolga külast loode pool asub, on suur veeauk, millel pehme, ilma kõva põhjata põhi on ja mille vesi kaldalt järsult sügavaks läheb. Praegu kasvab kaldal noor kasesalk, vanasti aga kasvanud seal suurem mets. Mõned arvavad seal ohverdamise paiga olevat. Rahvas jutustab selle augu kohta, et sealt ükskord pruutpaar, kes Keina kirikusse laulatusele tahtnud minna, nõrga jää ajal üle sõites jääst läbi murdunud ja kolme päeva pärast 5 versta kaugel olevast Orjaku silmast suure kivi alt välja tulnud. Kivi on umbes 12 jalga kõrge ja niisama lai, millest pool vee all on. Selle olevat Suur Tõll viskand kadeduse ja viha pärast, et Leiger omale Keina ilusama kiriku ehitanud kui tema omale Saaremaale, ning tahtnud kiviga kirikut purustada, mis aga mitte ei õnnestanud.

TEM 13, 44 < Käina — M. Peedu.

18. Hüie 'Emastes' jukustati malle
a. 1894; Tõll viskas Saaremaal kõrga

19459 6. 48

Keina kiriku päale, selle päraist et la
Leigeriga rüde oli läinud, üks kivi kuus
merde Orjaku mäisa juurde (4 versta kida
kuul Saaremaa poole); lüve lendas 1/2
versta kirikust kaugemale kostubaja
ja maha küla na kelle.

(1.4 kõrgel, ras wale mitte P. Sõda
juurde. Tõllust teetud.)

19. Kihelkonnas (Hüinmaal) mä ütlati aul 1894
et naesid sadulat tarvilasi ja pruunid
püüd rattsa kiriku kättid (lauluin)

O. Kaldas

O. Kalda üleskirjutatud Tõllu-jutt KM RO kogudes.

D.

Pallupõllu määl Allika külas on praegu suur kibi, seda hüütakse Tõlluste kibiks. Leiger ehitand Käinasse kiriku, Tõllus põle sellest Saaremaal midagi teand. Kui kiriku torn hakand üle väina paistma, visand Tõllus kiviga torni pihta. Aga kivi põle trehvand, vaid kukkund Palupõllu määle maha.

ERA II 188, 304 (15) < Käina khk. ja v., Mäe k., — E. Ennist < Ants Lammast, sünd. 1887. a. (1938).

E.

Kui ehitatud Keina kirikut, siis Saaremaa Suur Tõll tahtnud seda puruks visata. Aga kivid läinud mööda, üks Palupõllu mäele, teine Karjamaa ninale ja kolmas Orjaku, kus nad praegugi veel seisavad kui hiiglased.

ERA II 229, 415 (42) < Käina khk. ja v., Jausa k. — V. Juurman < Juhan Juurman, 65 a. (1939).

F.

Käina kirik

Käinasse ehitatud kirik. Tõll näinud seda Saaremaal, kahmanud suure kivi peosse, visanud Käina kiriku pihta. Eks kivi sattunud merde. Võtnud teise. Sama palk. Tõll sasinud kolmanda peosse, see aga sattunud verst maad kirikust eemale maha.

E XII 57 (183) < Emmaste — M. J. Eisen < M. Meusi.

G.

Suure Tõllu märkiviskamine

Neil aastatel, kui Keina ehitati kirik, elas Saaremaal Suur Tõll. Eks ühel päeval Suur Tõll märganud, et üle vee naabersaarel hakkab üle puulatvade üles kerkima torn (Keina kiriku torn). Suur Tõll mõelnud, et see nagu märklaud temale sinna üles seatud. Ta võtnudki maast kivi ning tahtnud tornile pihta visata. Kivi aga lennanud tornist mööda. Suur Tõll proovinud teise kiviga. Ka see lennanud tornist mööda. Suur Tõll näinud, et ta viskamisel edu ei ole, ja lõpetanud viskamise. Suure Tõllu poolt visatud kividest seisab üks Käina kiriku asukohast umbes üks kilomeeter eemal Allika mäel, teine aga Palupalu mäel.

RKM II 60, 421/2 < Käina — U. Kiisa (1956).

H.

Praegu olevat veel alles Orjaku küla all kivi, millega Tõll olevat tahtnud visata Käina kirikut.

EKRK I 5, 199 (2) < Hiiumaa raj., Käina k/n., Mäe k. — V. Vasemägi < J. Johannes, 76 a. (1954).

I.

Suur Tõll ja Leiger olevat olnud vägevad mehed. Orjaku külas on suur kivi, millega Suur Tõll olevat tahtnud Käina kirikut visata.

EKRK I 5, 397/8 (3) < Hiiumaa raj., Käina k/n., Mäe k. — J. Langinen < J. Johannes, 76 a. (1954).

K.

Orjaku külas on kivi, millega Suur Tõll tahtis visata Käina kirikut.

EKRK I 5, 475 < Hiiumaa raj., Käina k/n., Mäe k. — L. Lage < J. Johannes, 76 a. (1954).

L.

Suure Tõllu kivi

Keinas Orjakus oli üks kivi. Orjaku sild, seal selle silla otses. Üks suur kivi. Seda räägivad, et Suure Tõllu visatud kivi. Tahtnud Keina kiriku torni visata. Et Suure Tõlli vestitasku kivi.

KKI 27, 17 (1) < Hiiumaa raj., Suuremõisa — R. Viidalepp < Avasaar, 70 a. (1954).

Vt. Suure Tõllu taskukivi, muist. 35, 36; sildade ehitamisest, muist. 33, 101, 107 A, 150, 161 B, C, 162 A, 163; ka Harilaiu tekkimine, Leiger, muist. 8.

Tõllu kivi Orjaku lahes Hiiumaal. A. Strutzkini foto 1950.

M.

Suure Tõllu kivid

Kaks kivi on, üks on Orjagu silmas ja teine Palupõllu maal. Saaremaa Suur Tõll on viskan need. Tahtn Käina keriku pihta visata, ei ole pihta saan neh.

KKI 27, 60 (3) < Hiiumaa raj., Käina k/n. — R. Viidalepp < Jaan Suuster, 80 a. (1954).

N.

Palupõllu mäel (üle Käina kiriku) oli suur kivi (on lõhutud), teine Viit-Antsu maa peal (Käinas), kolmas Käina lahes Orjaku silmas (see on alles). Need on Tõlluse kivid, Saaremaalt visatud Käina kiriku pihta.

KKI 27, 77 (9) < Hiiumaa raj., Käina k/n., Putkaste-Selja k. — R. Viidalepp < Jaan Kääramees, 63 a. (1954).

O.

Tõlluse kivid

Tõllus oli vestitaskus toond ne kivid, tahtnud Käina kerigud maha visata. Üks kivi läind Palumee peele, teine läind Orjagu, kerik jäänd ikka ülesse.

Äi see pole tösi mette, aga kui pole reekida medagid, jo siis peab tühja heeld tegema.

KKI MT 173 < Käina, Moka k. — L. Tammeste < Toomas Kuuse (1952).

P.

Tõll

Tõll visanud Käina kiriku torni kiviga pooleks. Sellest ajast on Käina kirikul tõmp torn.

E VI 24 (41) — M. J. Eisen < keegi hiidlane.
Vt. ka muist. 7 B.

R.

Ah soo, need Suure Tõllu kivid? (Jah.) Need on jälle nii, et Suur Tõll on pidan Saaremaal elama ja tema siis katsun jälle Käina keriku torni pääl maha visata, et seda torni ära ähvitada. Ühe veskan. See jään õige siia Jausa lahese mere suusse, Jausa lahe karjamaades kutsutas. Sääl on üks suur kivi meres küll. Noh ja teine tuln siia, jään siia Orjagusse, kukkun siia. Ja üks läin jälle Käinast mööda, kukkun — Palupõhja maja juurde. Ma ei tea, kus see on. Ju ta ikka kuskil peab olema.

KKI 30, 311/2 (3) < Hiiumaa raj., Käina k/n., Kassari saar, Mereküla — L. Raudsep < Priidu Harjak, 79 a. (1959).

S.

Kolm Suur-Tõlli kivi Hiis

Saarlaste vägimehest Suur-Tõllist teavad vanad saarlased ja hiidlased nii mõndagi kangelastegu jutustada.

Hiidlased ja saarlased elanud Tõlli ajal kaunis heas vahekorras. Hiidlased andnud kergesti uuendustele maad, kuna saarlased visamalt oma vanadest pruukidest kinni pidanud.

Nii ehitanud Keina mehed omale kiriku. See vihastanud Tõlli, et hiidlased nii vähe oma vanadest Uku kividest ja ohvripaikadest lugu peavad ning verevalamata sakslaste jumalale koja ehitavad.

Oma esimeses vihatujus otsinud vägimees kolm vabatmehe sauna suurst kivi ja tahtnud nendega Keina meeste kirikut purustada, mis aga mitte märki ei tabanud.

Seega olnudki siis alus pandud ristiusu arenemisele Hiis, kuid Tõll omal maal suutis veel mõni aeg peale selle raudriides sortsilastele vastu seista. Viimaks rauges temagi jõud ja saarlaste maal kerkisid ka sarnased kirikud ühes mõisatega, nagu seda üks esimestest Hiiumaal oli.

Suur-Tõlli viimaseid sõjariistu, kahte suurt kivi, millega ta sakslaste ikkest tahtis hiidlasi vabastada, võib praegu veel Keina lahes, umbes kaks versta Saaremaa pool kirikut näha. Kolmas aga lendas versta teinepoole kirikut. Viimane kivi lõhuti möödunud suvel peremehe poolt ära, kelle krunti ta oli kukkunud.

Rahvasuust kirja pannud Olga.

Esm. 30. IV 1923, nr. 17, lk. [5] = Hiis Teataja 7. VI 1935, nr. 43, lk. 2.

T.

Siin silla — Orjaku silla ääres, õieti ütelda, nii roogude sees kuskil, on üks suur kivi. (Hästi suur. A(ga) ta varem oli ikka nii maa peal?) Varem ta ei ole maa peal olnd, ta oli vees küll, aga nüüd on tal rood ümber kasvand, nii et praegu ta on roogude sees, ei paista hästi välja just mitte. (A(ga) kas selle kivi kohta midagi rahvas räägib ka? Ja mida räägib?)

Räägib, et on Tõllu kivi, Tõll olla selle Saaremaalt viskand Hiiumaale. Käina kiriku torni tahtnd maha visata. No ei tea, milleks just seda, aga tal olid siin vennad Leigerid, elasid Hiiumaal. Ja siis on vist Leigritega ja selle Käina kirikuga mingi pahandus olnud, et ta tahtis, et seda kirikut enam ei oleks.

KKI 30, 305 (1) < Hiiumaa raj., Käina k/n., Kassari saar, Nasva k. — L. Raudsep < Leo Kruusmägi, 49 a. (1959).
Vt. ka Leiger, muist. 2.

U.

Keina kiriku minevikust

[— —]

Olles kaunis vana, ei puudu ka Keina kirikul oma ehituslegendid. Üks legend pajatab, kuidas Hiiumaa kangelane Leiger Keina kiriku teinud ja kuidas Saare kangelane Suur Tõll seda kividega purustada katsunud. — Teine pajatab, et ehitajad kirikut valmis ei saanud — mis päeval tehtud, lagunenud öösel ära. Siis pandud ehitatava kiriku peale vanne, mille järele kirik rusuks langeb, kui isa oma seitsme pojaga kirikusse astub. Kohe tehtud ka kirik ilma takistusteta valmis.

[— —]

J. W.

Esm. 22. I 1923, nr. 3, lk. [7].

7.

[Kivi Karja ja Käina kiriku pihta]

A.

Tõll ehitas sel ajal Karja kirikut, kui Leiger ehitas Käina kirikut. Et Käina kirikul pikem torn oli, vihastas Tõll ja tahtis Käina kiriku torni maha visata. Ei trehvanud aga märki. Üks kivi praegu Tubala mäel, teine Mäelse mäel (lõhutud), kolmas Käina alevis (lõhutud), neljas Käina lahes vees.

ERA II 9, 59 (15) < Käina khk. ja v., Männamaa k. — M. Meiusi < Johannes Lauri, 55 a. (1928) = E X 47 (226) < Emmaste — M. J. Eisen < M. Meiusi.
Vt. Karja kiriku ehitamine, muist. 126, 128.

B.

Keina kirikul on tõmp torn, sest Tõll olla otsa kiviga maha lõõnud. Tõll olla Leigriga võidu kirikut ehitanud. Leigril saanud ilusam. Tõll viskand vihaga Leigri ehitud Keina kirikul torni puruks.

KM KO, Fond 199, nr. 8, 35 < Reigi, Kõrgessaare v., Kiduspää k. — A. Lätti < Kustav Viin, 53 a. (1924) = E 55154 (24) < Pühalepa — A. Lätti (1924).
Vt. ka muist. 6 O ja Leiger, muist. 2.

8.

[Kivi Pühalepa, Käina ja Paluküla kiriku pihta]

A.

Vanasti elas Saaremaal Suur Tõll, Tõllu vend Leiger aga Hiiumaal. Kord võttis Leiger nõuks Tõllu teadmata kerikud ehitada. Lasi ehita

Pühalepa, Käina ja Paluküla. Niikaua sai rahu ehita, kui kerikutornid hakkasid Saaremaale paistma. Siis vihastas Tõll ja pani kivid lendu. See kivi, millega Tõll tahtis Käina kirikut puruks visata, kukkus Orjaku lahe äärde maha, teine aga, Pühalepa kerikule määrat kivi, lendas üle kiriku ja kukkus Pühalepa kõrtsi taha maha. Paluküla kerikule visat kivi läks ka üle keriku ja kukkus Paluküla mäele. Neid kivisid võib näha tänapäevani.

RKM II 60, 202/3 < Hiiumaa raj., Käina k/n., Kassari saar — M. Hanikat < Priidu Hanikat, sünd. 1897. a. (1956).

Vt. ka: Kivi Käina kiriku pihta, muist. 6; Kivi Pühalepa kiriku pihta, muist. 9.

B.

Suur Tõll tahtis Pühalepa kiriku torni maha visata, kui kirikut ehitati. Viskas kolm kivi, ükski ei läinud pihta. Kõige suurem kivi läks Käina kiriku juurde Paluperä (?) küla ligidale. Teine kivi läks Pühalepa kiriku juurde. Kolmas — Leigu metsa. Kust ta neid viskas, ei tea.

Hiiglasuur maakivi hunnik on Suure Tõllu kivi taga, umb. 150 m eemal.

Kivid kanti kokku orjaajal orjade poolt. Ei tea, kuidas nad kokku jõudsid ajada. Esimese saksa okupatsiooni ajal peeti seal koosolekut ja öeldi, et saksa võim on nii tugev kui see kivivare. Aga ei olnud ühtegi nii tugev.

EKRK I 36, 310/1 (1,2) < Hiiumaa raj., Pühalepa k/n. — A. Rõõm < umbes 50-a. Suuremõisa kohalik elanik (1961).

9.

[Kivi Pühalepa kiriku pihta]

A.

Pühalepa kiriku ehitamist nähes vihastunud Tõll. Tahtnud kirikut hävitada. Võtnud suure kivi, visanud mitme versta pealt kiriku pihta. Ei kivi tabanud märki. Tõll võtnud teise kivi, visanud uuesti. Ei paremat ühtigi. Tõll võtnud kolmanda. Seegi ei tabanud. Tõll pahandunud, jätnud viskamise järele. Kivid praegu Pühalepa ümbruses näha.

NB! Olen varem kuulnud, Leiger visanud kiva P[ühalepa] kiriku pihta.

M. J. E [isen].

E X 16 (76) < Pühalepa — M. J. Eisen < Leena Paju, 60—70 a.

Vt. ka muist. 8.

B.

Leiger ja Tõllus (*leiger, tõllus*) olid vennaksed. Teine elas Hiius, teine Suuremaal. Pühalepa kirikust papsi poole kõrtsu juures on suur kivi. Selle on (kas Leiger või Tõllus — ütleja ei mäleta) viskand vägimees. Tahtnud visata puruks Pühalepa kiriku torni.

ERA II 1, 513 (12) < Pühalepa, Suuremõisa v., Keremaa k. — P. Ariste < Mare Fried, 70 a. ja Peeter Fried, 73 a. (1928).

C.

Tõllus tahtnud Õunagu mäelt 3 kiviga Pühalepa kiriku puruks visata. Kõik kolm kivi läind mööda ja Pühalepa kirik on praegugi alles. Pärast

tulnud Vanapagan vaatama, kas kirik on puru. Et aga kirik olnud terve, Vanapagan vihastund ja pöörand kannapäält ümber. Vanapagan olnud ratsahobuse seljas. Sinna kohta, kus Vanapagan pööran ümber, jäänd suur hobuse jala jälg paesse. See olevat praegugi alles Pühalepa kõrtsi juures.

ERA II 1, 548/9 (3) < Pühalepa, Suuremõisa v., Kuri k. — P. Ariste < Juhan Nurk, 80 a. (1928).

Vt. ka: Jälgedega kivid, muist. 88.

D.

Tõllu kivi

Pühalepa kiriku lähedal kõrtsi taga asub suur rändrahn, mille kohta teab rahvas rääkida, et Tõll Saaremaalt tahtnud sellega ümber visata Pühalepa kiriku torni, kuid kivi ei ole tornile pihta sattunud, vaid langedud torni lähedale maha.

ERA II 229, 353 (8) < Pühalepa, Suuremõisa v. — J. Palm (1939).

E.

Suur Tõll tahtnud Saaremaalt Pühalepa kiriku torni maha visata, aga kivi läinud üle kiriku torni ja kukkunud teinepool kirikut maha. Suurel Tõllul saanud süda täis ja hüpanud ise kivile järele ja otse kivi otsa. Praegugi on sellel kivil veel Suure Tõllu saaparaua jälg.

ERA II 229, 378/9 (10) < Käina khk. ja v., Jausa k. — V. Juurman < Therese Mäkk, 36 a. (1939).

Vt. Jälgedega kivid, muist. 78.

10.

[Kivi Oleviste kiriku pihta]

Oleviste kiriku pidand Tõllus puruks viskama.

ERA II 1, 506 (6) < Pühalepa, Suuremõisa v. — P. Ariste < Anna Fried, 78 a. (1928).

Vrd. ka: Olev, muist. 1 E₃; HVM I, lk. 357—358, muist. 322 D.

11.

[Kivi Kihelkonna kiriku pihta]

A.

Hiieniitis on üks suur kivi, see on ka üks tähtis kivi, see oli siis, kui Kihelkonna kirikut oli ehitatud, tahetud kiriku peale visata. Vana Tõll ikka, kui nad siin olid tülitsevad, olid ju vanakurjaga tülis, oli tahtand seda torni maha visata, aga ei ole mette jõudand, enne oli kivi maha kukkund.

Ei, see jutt oli ikka sedaviisi: ju nad kahekesi ehitasid kirikud, poeg ja isa. Mis kirik see teine oli, ei tea, päri teiste käest paremini järele. Aga vana ehitas Kihelkonnale. Teisel oli suurem ehitus, tahtis maha visata, aga kivi kukkus siia maha.

(Kes need isa ja poeg olid?) Tõll ikka.

RKM II 73, 302/3 (1) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Kehila k. < Lümanda k/n. — E. Veskisaar < Miina Vooglaid, 76 a. (1958).

Vanapagana või Tõllu kivi Kehila küla Hiieniitis. E. Veskisaare foto 1958.

Vt. ka: Kivi Kihelkonna kiriku pihta, muist. 109; Kivi Kihelkonna kiriku ukse ette, muist. 18, 19; Kihelkonna kiriku ehitamisest, muist. 127 A, 131, 133, 134, 162 B; Kihelkonna kiriku koha valimine, muist. 136.

B.

Suur Tõll taht Viidu Suurelt mäelt Kihelkonna kiriku pihta visata. Kivid olid enne maha kukkud, nee pidid Paasigu metsa maha kukkud olema.

Paasigu kivid pidid keik olema Suurelt mäelt pillat.

RKM II 74, 567/8 (18) < Kingissepa raj., Lümanda k/n., Mõisaküla — S. Lätt < Marie Part, 69 a. (1958).

Vt. Kivid vaenlaste pihta, muist. 12 A; Kivid Vedruka küla karjaste pihta, muist. 13.

C.

Tõll on kole tige olnd, taht Kihelkonna kiriku ukсед kinni panna. Visand need kivid, Loonal või kus on läind põllepael katki, kukk on laulnd. Üks on siin meie juures Paasiku metsas. Selle kohta on laul ka. Pirida kukk laulnud. Kolmas kivi on Lümanda pool, see on ka ikka Tõllu kivi. Ta tahtnd kolm kivi visata.

RKM II 74, 276/7 (2) < Kingissepa raj., Kihelkonna al. — R. Põldmäe < Aleksander Maskiika, 40 a. (1958).

Vt. Kivi Kihelkonna kiriku ukse ette, muist. 18—19.

D.

Tõll oli visanud kivid Paasigu metsa, katsund kirikud puruks visata, et pojäl olnd parem kirik.

RKM II 73, 142 (11) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Läägi k. — E. Veski-saar < Marie Tökman, 83 a. (1958).

KIVID VAENLASTE PIHTA

12.

[Kivid vaenlaste pihta]

A.

Tõll Suurel mäel rookis kõik kivid välja ja viskas vainlasel vastu silmi. Uks nii suur, see kukkond enne maha, pole suutand visata mitte, see on Otsa põllal. Mere poolt ikka rahva röövijad tulid. Tõll oli see kaitseja mees. Suurelt mäelt vaatas, säält nägi kaugele.

RKM II 74, 600 (1) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Vedruka k. — S. Lätt < Kaarli Niitsoo, 80 a. (1958).

Vrd. ka: Kivid kirikute pihta, muist. 11 B.

B.

Paasigu mets on kivisid täis, see puhas Tõllu visatud. Suure nortsi sees olid kivid ning üle teiste rookind vaenlastele vastu silmi.

Ta käis Hiiumaalt kaapsud toomas. Tämal oli see meri nii madal.

RKM II 74, 601 (3) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Vedruka k. — S. Lätt < Kaarli Niitsoo, 80 a. (1958).

Vt. muist. 11; Vete sügavused, muist. 139; Kapsaste toomine Hiiumaalt, muist. 158.

KIVID KARJASTE PIHTA

13.

[Kivid Vedruka küla karjaste pihta]

A.

Viidumäe kohta räägiti, vana Tõll olla maganud sääil mäel, Vedruka küla lapsed olid Tõllu üles äratanud:

Tõllu kivi Vedruka küla karjamaal Otsa talu juures. E. Veskisaare foto 1958.

Vaade Viidumäele. J. Miku foto 1959.

«Töll, Töll, tõuse üles,
vaen on meie maal!»

Töll sai vihaseks, et lapsed teda narrisid, ja hakkas kividega loopima Vedruka küla poole, kivid läksid üle küla Paasiku metsa. Kivid on praegu alles.

RKM II 73, 524 (184) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Liiva k. — O. Jõgever < Miina Ein, 68 a. (1958).

Vt. Kivi Kihelkonna kiriku pihta, muist. 11 B; Tõllu äratamine, muist. 186.

B.

Paasiku metsas on palju kive, rahvas räägib: Töll oli maganud metsas, poisid tulid juurde, ajasid ta üles, üteldes:

«Töll, Töll, tõuse üles,
sõda Sõrve säärel!»

Töll saanud aru, et poisid teda petavad ja hakkanud kividega loopima.

Sellest ajast on need kivid Paasiku metsas.

RKM II 73, 556 (228) < Kingissepa raj., Lümända k/n., Leedri k. — O. Jõgever < Hella Mäik, 52 a. (1958).

C.

Karjapoisid olid hüüdnud:

«Töll, Töll, tõuse üles, vaen on maal!»

Töll tõusnud üles — pole siin kedagi. Siis ta hakand loopima, olid siitkandi karjapoisid. Loopind need kivid kõik siia.

Loona Paasiku metsas on kivi kivil kinni. Need ta viskas ka sinna, et ta üles äratasid.

RKM II 74, 335 (3) < Kingissepa raj., Kihelkonna al. < Virita k. — R. Põldmäe < Jüri Allik, 59 a. (1958).

D.

Loona karjatsed ajand Tõllu üles, see magand, siis hakkand kividega Vedruka küla pilduma, seal on nii palju kive praegugi.

Ma arvan, et Tõllu pole olemas olndki — niisama vanarahva jutt.

RKM II 73, 69 (5) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Kurevere k. — E. Veski-
saar < Peeter Valdmets, 73 a. (1958).

Karjalapsed äratavad magavat Tõllu. H. Valtmanni
illustratsioon 1940.

E.

Vedruka küla on tahetud puruks visata, kivid on metsas.

(Küsimuse peale: «Kes viskas?»):

Ju see Suur Tõll oli.

RKM II 73, 79 (9) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Kurevere k. — E. Veski-
saar < Mihkel Kivi, 69 a. (1958).

F.

Seda nad räägivad, et Töll Paasigu metsa kive vinnind. Ta oli Tõldemäel magand, Vedruka karjalapsed olid teda maast üles ajand, olid ta pahaseks teind, siis oli hakand kive viskama.

RKM II 73, 223 (1) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Vedruka k. — E. Veski-saar < 70-ndates aastates naine (1958).

Vt. ka: Tõllu magamisase Tõldemäel, muist. 97; samuti muist. 104 A.

G.

Vedruka küla palju kivide kohta olete kuulnud? Neid Vanapagan loopis. Ei, Suur Töll, ikka Suur Töll loopis sellepärast, et lapsed äratasid ta väsimusest ja tegid ühte ulakust, ma ei mäleta, mis nad tegid. Oli ütlend:

«Palju pörssid ja vähe podi.»

Nüüd on Vedrukas palju kive ja vilets maapind.

RKM II 73, 277/8 (5) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Kihelkonna al. — E. Veski-saar < Ella Salong, 41 a. (1958).

H.

Suur Töll magas Suurelmäel, Vedruka lambalapsed ajasid ta üles, tahtsid nalja teha, ütlesid:

«Suur Töll, Suur Töll, tõuse üles, vaenlane on maal!»

Suur Töll tõusis üles, vaatas ümber, ei näind midagi, vihastas ja hakkas Vedruka küla puruks viskama. Kivid on Paasigu metsas Kihelkonna ja Lümanda vahel.

See on vanemuine jutt, see pole raamatust.

RKM II 73, 111 (5) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Kurevere k. — E. Veski-saar < Marie Malk ja Jüri Malk, 74 a. (1958).

I.

Selle kohta (s. o. Paasigu metsa kivide kohta) vanarahvas räägib Suure Tõllu juttu.

Tõldemägi on siit kolm kilomeetrit. Töll oli seal magand, Vedruka poisid olid narrimas käind, olid Tõllu üles ajand. Seal on üks sängikoht, Suurelmäelt pool kilomeetrit, seal ta on magand. Töll tahtnud siis Vedruka küla kividega puruks visata. Liiga suure hooga viskas, muidugi, suur mees, siis läksid kivid veel kaugemale. Sarnased jutud siin vanarahva suus liiguvad.

RKM II 73, 217/8 (2) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Loona as. — E. Veski-saar < Priidu Niitsoo, 57 a. (1958).

K.

Töll oli Tõldemäelt ükskord kivisid vinnind siia Vedruka küla peale. Näe üks kivi paistab siit, selle ta oli ka vinnind. Neid pisemid kivisid on ta ka viskand. Vedruka põllud on ju nii kivised. Nii on see rahva jutt. Miks viskas, ei tea.

RKM II 73, 221/2 (1) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Vedruka k. — E. Veski-saar < Liisu Annus, 84 a. (1958).

L.

Lapsed olid Tõllu narrind, Tõll tahtnud Vedruka küla ära tappa, kivid tulnd üle küla, on praegu Loona Paasigu metsas. Tõll oli magand, lapsed hõikand:

«Tõllu, Tõllu, tõuse üles!»

RKM II 73, 308/9 (1) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Kehila k. — E. Veskisaar < Jaan Tinarist, 79 a. (1958).

M.

Suur Tõll oli Paasigu metsas kivisid rookind.

RKM II 73, 329 (5) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Läägi k. — E. Veskisaar < Viia Usin, 63 a. (1958).

N.

Suur Tõll magas Viidu seljandikul. Vedruka küla poisid käisid karjas seal metsades, tahtsid Suure Tõlli und segada, hüüdsid:

«Tõll, Tõll, tõuse üles, vaenlane maal!»

Kui Suur Tõll tõusis põlvili, vaatas — Saaremaa, aga vaenlast pole kusagil näha! Vihastas sellepärast väga, haaras peoga kivisid ja tahtis Vedruka küla ära hävitada pahameelega. Ja viskaski sinnapoole, aga südame-täiega [visatud] kivid läksid üle Vedruka küla Paasiku metsa. Praegugi on need kivid seal näha.

Tegelikult need on jääaegsed rändrahnud, on kivi kivis kinni. See riba algab siit Kihelkonnalt.

Ei mäleta, kellelt lapsepõlves kuulnud. Võib ka vanaemalt olla.

RKM II 74, 80/1 (2) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Läägi k. — R. Põldmäe < August Tõkman, 38 a. (1958).

Tõllu visatud kivid Paasiku metsas. E. Veskisaare foto 1958.

Poisid magava Tõllu juures. E. Transtoki linoollõige 1959.

O.

Suur Tõll

Kord elanud mees, keda nimetatud Suur Tõll, sest tema oli hiiglasuure kehaga. Kui ta kuskil tööl oli ja kui kodu tuli, siis heitis ta mäele magama. Teda ei tohtud muidu äratada, kui üteldi:

«Suur Tõll, tõuse üles, vaenlane on maal!»

Kord näinud lapsed Suur Tõllu magamas. Nad läinud juure ja äratanud Suure Tõllu üles. Suur Tõll vihastunud selle üle ja võtnud suure mäni ning hakkanud lapsi taga ajama. Sellest ajast kutsutaksegi seda mäge Tõllu säng.

ERA II 247, 275 (46) < Vastseliina, Orava v., Ala-Hanikase k. — A. Tein < Gustav Tuur, 65 a. (1939).

P.

Loona metsas on palju kivisid.

Suur Tõll tulnud Hiiumaalt saunast ja pannud magama. Vedruka küla karjased aga hüüand ta enneaegu üles. Tõll vihastand, läind Kiirassaare

randa ja tahtnud Vedruka küla puruks vinnida. Kivid aga kukkud enne maha. Pole nii kaugele läind.

ERA II 289, 141 (6) < Kihelkonna, Lümanda v., Koimla k. — E. Prei < Tiina Pret, sünd. 1879. a. (1940).

Vt. Tõllu saunaskäimine, muist. 154.

KIVI KÕRVALDAMINE TEELT

14.

[Tõll kõrvaldab kivi teelt]

Tori kivi

Suur Tõll tulnud ikka üle Pidula lahe jalgsi Mustjala kiriku. Kivi olnud tal kirikuteel ees ja ta viskanud kivi Tori metsa kirikuteelt eest ära. Kukkudes läinud kivi pooleks.

ERA II 230, 568 (27) < Mustjala khk. ja v., Abula k. — J. Vainula < Mihail Vainula, 59 a. (1939).

Vt. Vete sügavused, muist. 139, 140.

VISKAMISE PÕHJUS TEADMATA

15.

[Kivid Seljandi metsas]

Need kivid, mis siin Kihelkonna Seljandi metsas on — neid on tohutu palju — need olevad Suure Tõllu loobitud. Tema haud pidi olema Hirmuste mäel.

RKM II 74, 334 (2) < Kingissepa raj., Kihelkonna al. < Virita k. — R. Põldmäe < Jüri Allik, 59 a. (1958).

Vt. Tõllu haud, muist. 175. Teadmata põhjusel visatud kividest vt. veel muist. 18 E—G.

16.

[Nõmmekivi]

Nõmmekivi — selle olli Suur Tõll näpu otsas vissan. Meie vanataat riakis seda lastele. Kivi oo Lõetsa ja Lalli küla tee ääres karjamaal Lõetsa küllast umbes kilumeeter.

KKI 27, 256 (2) < Muhu, Lalli k. — A. Schmuul < Elena Mölder, sünd. 1905. a. (1959).

Vt. Kivi Tõllu näpu otsas, muist. 33. Teadmata põhjusel visatud kividest vt. veel muist. 18 E—G.